

ELŻBIETA KOCOWSKA-SIEKIERKA

Uniwersytet Wrocławski
e-mail: elakocowska@gmail.com

Kwalifikacja zabytków i ich ochrona w Czechosłowacji w latach 1945–1958

Zwycięstwo nad nazizmem w 1945 r. przyniosło państwom europejskim tryumf nad jedną z najokrutniejszych doktryn totalitarnych, ale postawiło również przed problemem zmierzenia się z nieuchronnymi konsekwencjami nowoczesnych konfrontacji zbrojnych i przewartościowania poglądów na temat prowadzenia działań wojennych w epoce atomowej. W wyniku, jak się to podkreśla, najbardziej niszczycielskiego konfliktu w historii, Europa pogrążyła się w zapaści gospodarczej, społecznej i technologicznej. Zrujnowano setki miast i miasteczek, a niektóre ośrodki, takie jak Warszawa czy Drezno, zostały praktycznie zmiecione z powierzchni ziemi. Zniknęły miliony spalonych, splądrowanych, rozkradzonych i wywiezionych dzieł sztuki oraz dokumentów archiwalnych. Bezmiar okrucieństwa i śmierć milionów cywilów zachwiały solidnymi podstawami europejskiej tożsamości. Konsekwencją fali zniszczeń i wojennej polityki rabunkowej stało się przewartościowanie w Europie Zachodniej wciąż jeszcze raczkującej teorii ochrony zabytków. Kwestia narodowa w podejściu do dzieł sztuki zaczęła tracić na znaczeniu na rzecz tworzenia ponadpaństwowych instytucji powołanych do ochrony dóbr europejskich. Popularność zdobyła koncepcja wspólnego dziedzictwa, solidaryzmu, partnerstwa i konstruowania struktur i instytucji prawnych regulujących ogólnonarodową opiekę nad zabytkami. Stopniowo tendencje te przenikały i do Europy Wschodniej, wraz z przystępowaniem do konwencji haskiej o ochronie dóbr kultury, państw zza żelaznej kurtyny. Wśród krajów europejskich, pogrążonych w powojennym chaosie i zmuszonych do przeznaczenia ogromnych nakładów finansowych na odbudowę swoich zabytków, Czechosłowacja posiadała sytuację wyjątkową. Jako jedno z nielicznych terytoriów, kraj nie został dotknięty znacznymi zniszczeniami. W przeciwieństwie do państw sąsiednich, pozostał również w granicach zbliżonych do stanu sprzed II wojny,

tak więc pomimo wewnętrznych transferów ludności, uniknął poważniejszych problemów związanych z odbudową, przystosowaniem społeczeństwa i kształtowaniem poczucia przynależności do obcego terytorium. Na kształt formowania nowych struktur w obrębie ochrony zabytków wpływ miały tu zwłaszcza czynniki polityczne, historyczne i kulturowe.

Do 1958 r., w którym weszła w życie pierwsza ustawa zabytkowa, nie istniały w Czechosłowacji zharmonizowane normy ochrony dóbr kultury ani jednolity system instytucji opieki nad zabytkami. Zamiast jednego aktu, ściśle określającego przedmioty i podmioty ochrony, obowiązywało kilka przepisów, częściowo jeszcze przedwojennych oraz wiele regulacji wprowadzonych w pierwszych latach po wojnie. W okresie międzywojennym, kiedy znaczna część państw europejskich korygowała lub wprowadzała nowe przepisy¹, teoretycy czechosłowaccy opracowywali przez kilkanaście lat projekt ustawy, który bezskutecznie próbowano wcielić w życie². Kilkakrotne próby poprawiania i dostosowywania aktu zatrzymał wybuch II wojny światowej³. W konsekwencji, powojenna ochrona zabytków opierała się na normach uzupełniających inne ustawy, między innymi katastralną, budowlaną oraz kilku rozporządzeniach, a w szczególności: o zakazie wywozu zabytków, o ochronie cennych przedmiotów artystycznych i historycznych, o zabytkach archeologicznych⁴.

Pomimo braku ścisłych rozwiązań ustawowych powstały w tym okresie organy powołane konkretnie do celu ochrony nad zabytkami, których korzenie sięgały instytucji stworzonych jeszcze w Cesarstwie Austriackim⁵. Powołany w 1912 r., odrębny, Krajowy urząd ds. zabytków królestwa czeskiego (*Zemský památkový úřad pro království české*) przekształcono w niepodległej Czechosłowacji w Pań-

¹ Pierwsze regulacje prawne rangi ustawowej przyjęło w XIX w. kilka państw europejskich, a do wybuchu I wojny światowej ustawy o ochronie zabytków posiadały już: Grecja (1834), Prusy (1844, 1853 i 1907), Szwecja (1867), Turcja (1875), Węgry (1881), Anglia (1882), Finlandia (1881), Tunezja (1886), Francja (1887), Bułgaria (1889), Rumunia (1892), Portugalia (1901), Włochy (1902), Niemcy (1911), a w 1917 r. Dania. Polska w 1918 r. przyjęła Dekret Rady Regencyjnej o opiece nad zabytkami sztuk i kultury, w 1928 r. zastąpiło go Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej z 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami.

² Na terenie Słowacji recypowano z pewnymi zmianami węgierską ustawę z 1881 r., było to jednak tylko martwe prawo.

³ Zobacz więcej: P. Štoncer, *Organizační vývoj státní ochrany památek v letech 1918–1945*, [w:] *Pěče o architektonické dědictví. Výbrané kapitoly k tématu péče o stavební a umělecké památky. Sborník prací, I. díl. Vývoj a východiska památkové péče, její právní ukotvení a ekonomické přístupy*, red. I. Maxová, H. Kruisová, Praga 2008, s. 63–68.

⁴ Nařízení Národního výboru č. 13/1918 Sb. o zákazu vývozu uměleckých a historických památek opatření stálého výboru č. 255/1938 Sb., o ochraně věcí umělecky nebo památkově zvláště hodnotných, vládní nařízení č. 274/1941 Sb., o archeologických památkách.

⁵ Między innymi do powołanej w 1850 r., ukazem cesarza Franciszka Józefa I z 31 grudnia, *Cesarsko-Królewskej Centralnej Komisji do Badania i Utrzymania Zabytków Budownictwa (K.K. Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale)*. Zob. *Jahrbuch der kaiserl. königl. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale*, Band 1. 1856, Wien 1856, s. 3–10.

stwowy urząd ds. zabytków (*Státní památkový úřad*), podporządkowany, utworzonemu w listopadzie 1918 r., ministerstwu szkolnictwa i oświaty. Do celów dokumentacji i archiwizacji w 1919 r. założono oryginalny Państwowy instytut fotometryczny (*Státní ústav fotoměřický*), jako aparat pomocniczy dla potrzeb organów ochrony zabytków. W tym samym roku powstał również Państwowy Instytut Archeologiczny (*Státní archeologický ústav*)⁶. Instytucje te pełniły swoją funkcję w praktycznie niezmienionej formie do wczesnych lat pięćdziesiątych, kiedy uległy przekształceniom w ramach reorganizacji państwowej opieki nad zabytkami.

Istniejące formy ochrony, ze względów politycznych, gospodarczych, społecznych, a także kulturowych, wymagały uzupełnienia po zakończeniu II wojny światowej. W związku z dominacją sfery politycznej przez ugrupowania o programie komunistycznym oraz przejęciem przez komunistów władzy w 1948 r., na konstruowanie nowych teorii ochrony zabytków, tak jak i w innych krajach o zbliżonym ustroju, duży wpływ miały względy ideologiczne. Rozwijające się koncepcje zachodnie, związane z rozwojem teorii uniwersalistycznych, podkreślających dążenie do uznania dziedzictwa europejskiego za dobro całej cywilizacji kontynentalnej, nie były brane pod uwagę w pierwszych latach po zakończeniu wojny. Izolacja od Europy Zachodniej i związek z państwami komunistycznymi sprzyjały radykalnym teoriom wartościowania zabytków i organizacji form ochrony w sposób powiązany z polityką i potrzebą państwa. W konsekwencji, tworzenie nowych przepisów regulujących państwową opiekę nad zabytkami determinował polityczny utylitaryzm, częstokroć całkowicie rozbieżny z podstawowymi potrzebami restauracji i konserwacji zabytków.

Przejęcie przez państwo obiektów zabytkowych. Dekrety prezydenta Republiki. Narodowe komisje kultury

Pierwsze rozwiązania prawne wprowadzające powojenne koncepcje państwa w zakresie ochrony zabytków były ściśle związane z problemem wysiedlenia niemieckiej i węgierskiej ludności z terenów Czechosłowacji oraz z wywłaszczeniem z majątków bogatych właścicieli ziemskich tych narodowości. W konsekwencji konfiskaty majątków na własność państwa przeszły liczne obiekty zabytkowe⁷.

⁶ Zobacz więcej: P. Štoncner, *Příspěvky k dějinám památkové péče v Československé republice v letech 1918–1938. Část 2. Organizační vývoj jednotlivých památkových úřadů*, „Zprávy památkové péče” 2004, nr 4, s. 539–545; *idem*, *Příspěvky k dějinám památkové péče v Československé republice v letech 1918–1938. Část 3. Ostatní památkové instituce a organizace*, „Zprávy památkové péče” 2005, nr 1, s. 58–62.

⁷ Dla porównania, sytuacja państwa polskiego odnośnie do przejęcia posiadania majątku polniemieckiego na „Ziemiach Odzyskanych” została uregulowana na konferencji w Poczdamie. Było

Na szczeblu międzynarodowym kwestię wysiedlenia określały postanowienia konferencji poczdamskiej, przyjęte w sierpniu 1945 r. przez Wielką Trójkę⁸, oraz porozumienia między państwami Europy Wschodniej⁹. Na gruncie krajowym propozycje unormowania sprawy transferu mniejszości ogłoszono już w kwietniu 1945 r. w tak zwanym programie koszyckim, stworzonym przez uległy komunistom rząd Zdenka Fierlingera. Program zakładał, między innymi, utworzenie wspólnego państwa narodów czeskiego i słowackiego, przystąpienie do wojny z Niemcami, wysiedlenie Niemców i Węgrów, za wyjątkiem aktywnych antyfaszystów, oraz konfiskatę dóbr kolaborantów¹⁰. Po powrocie do kraju prezydenta Edwarda Beneša rozpoczęto realizację tej inicjatywy i wydano specjalne dekrety prezydenckie, pospolicie nazywane beneszowskimi (*Benešovy dekrety*), wśród których istotne dla późniejszych regulacji, w zakresie ochrony zabytków, określające nowe stosunki własnościowe, stały się szczególnie dwa: w sprawie konfiskaty i podziału nieruchomości rolnych Niemców, Węgrów, a także zdrajców i wrogów narodu czeskiego i słowackiego — 12/1945 Sb, oraz o konfiskacie wrogiego majątku i Funduszu Odnowy Narodowej — 108/1945 Sb¹¹. W między-

to nabycie wolne od obciążeń — pierwotne, związane ze zmianami terytorialnymi kraju. Składniki majątkowe, stanowiące własność Rzeszy Niemieckiej i Wolnego Miasta Gdańska, ich obywateli, osób prawnych, spółek przez nich kontrolowanych lub nadzorowanych przez administrację, przeszły na własność polskich osób prawnych na podstawie dekretu z 8 marca 1945 r. o majątkach opuszczonych i ponemieckich na ziemiach zachodnich i północnych. Zob. R.M. Łuczyński, *Losy rezydencji dolnośląskich w latach 1945–1991*, Wrocław 2010, s. 57.

⁸ W części XII protokołu unormowano kwestię wysiedlenia ludności niemieckiej z Polski, Czechosłowacji i Węgier. Treść Protokołu dostępna online: *Protocol of the Berlin (Potsdam) Conference, August 1, 1945*, The University of Wisconsin Digital Collections, <http://images.library.wisc.edu/History/EFacs/GerRecon/BackgrndDocs/reference/history.backgrnddocs.i0016.pdf> [dostęp: 15.10.2013].

⁹ W 1946 r. Czechosłowacja i Węgry usankcjonowały przymusowe wysiedlenie 200 tysięcy Węgrów i takiej samej liczby ludności słowackiej z Węgier do Czechosłowacji. Zobacz: A. Briggs, P. Clavin, *Europa Dwóch Stuleci 1789–1989*, Wrocław 2000, s. 353.

¹⁰ *Najnowsza historia świata 1945–1995*, red. A. Patek, J. Rydel, J. Węc, t. 1, Kraków 2003, s. 71.

¹¹ Dekret presidenta republiky 12/1945 Sb. o konfiskaci a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřáteli českého a slovenského národa ze dne 21. června 1945, Dekret presidenta republiky 108/1945 Sb. O konfiskat inepřátelského majetku a Fondech národní obnovy ze dne 25. října 1945. Pierwszym dekretem regulującym kwestię mienia mniejszości był ten wydany 19 maja 1945 r. uznający nieważność niektórych operacji własnościowych przeprowadzonych w okresie okupacji: Dekret presidenta republiky č. 5/1945 Sb. o neplatnosti některých majetkově-právních jednání z doby nesvobody a o národní správě majetkových hodnot Němců, Maďarů, zrádců a kolaborantů a některých organizací a ústavů, ze dne 19. května 1945. W sierpniu 1945 r. uznano przedstawicieli mniejszości niemieckiej i węgierskiej za nielojalnych obywateli, popierających rozbiór Czechosłowacji przez Hitlera i zajęcie Ukrainy Zakarpackiej przez Węgry. Przewidywał odebranie obywatelstwa tym przedstawicielom mniejszości, którzy nie wykażą, że w okresie zagrożenia niepodległości, pozostawali wierni państwu i uczestniczyli w ruchu oporu: Ústavní dekret prezidenta č. 33/1945 Sb. o úpravě československého státního občanství osob národnosti německé a maďarské ze dne 2. srpna 1945.

czasie, zarządzenie o konfiskacie majątku Niemców, Węgrów i zdrajców narodu słowackiego przyjęła, posiadająca do 1946 r. szeroką autonomię, Słowacka Rada Narodowa¹².

Pierwszy z wymienionych dekretów, z czerwca 1945 r., zarządził konfiskatę, ze skutkiem natychmiastowym i bez odszkodowania, nieruchomości rolnych, których właścicielami były osoby narodowości niemieckiej i węgierskiej, niezależnie od przynależności państwowej, zdrajcy i wrogowie Republiki wszystkich narodowości i pochodzenia etnicznego. Przedmiotem konfiskaty stał się również kapitał firm i korporacji, których działalność umyślnie służyła Niemcom w prowadzeniu wojny, a także innym celom faszystowskim i nazistowskim. Obowiązywał ponadto w stosunku do budynków i urzędzeń oraz innego sprzętu ruchomego znajdującego się na tych gruntach.

W konsekwencji, na własność państwa przeszło 496 zamków i grodów oraz wiele budynków zabytkowych w miastach i wsiach, szczególnie na terenach przygranicznych¹³. Obszary ziemskie wraz z przynależnymi nieruchomościami oddano pod zarząd powołanemu w ramach reformy rolnej Narodowemu Funduszowi Ziemiemu (*Národní pozemkový fond*) — znajdujące się na nich obiekty zabytkowe musiano uporządkować, zewidencjonować i objąć zarządem, zwłaszcza że wiele z nich, w okresie przejściowym, zostało zniszczonych i rozgrabionych zarówno przez wojsko, jak i okolicznych mieszkańców. W szczególnie dramatycznym położeniu znalazły się zabytki w regionach sudeckich, stanowiące głównie były własność niemiecką, dewastowane przez lokalną ludność w ramach akcji odwetowych. Zapobiegające tym atakom działania obywatelskie oraz te podejmowane na niższych szczeblach administracji nie były w wystarczającym stopniu skuteczne, aby móc sprawować kontrolę nad pustymi obiektami, wymagającymi ochrony i zagospodarowania w nowej rzeczywistości społeczno-politycznej¹⁴. W tym celu, przy Funduszu Ziemiem utworzono już w czerwcu wydział ds.

¹² Nařízení Slovenské Národní Rady ze dne 23. srpna 1945, č. 104 Sb., o konfiskování a urychleném rozdělení zemědělského majetku Němců, Maďarů, jakož i zrádců a nepřátel slovenského národa.

¹³ *Vznik a historický vývoj souboru zpřístupněných hradů a zámků v ČR*, www.npu.cz/pro-navstevniky/zpristupnene-pamatky-npu/hrady-a-zamky/ [dostęp: 20.12.2011].

¹⁴ W pierwszej kolejności, o ochronę wartościowych posiadłości przed aktami wandalizmu zatroszczyło się środowisko naukowe, zaniepokojonego możliwością utraty cennych zespołów zabytkowych. Na jego wniosek nowo ukonstytuowane władze powołały w kwietniu 1945 r. Sekretariat d.s. ewidencji i ochrony zabytków piśmiennictwa, historii, sztuki i przyrody (*Sekretariát pro evidenci a Zahrnu památek písemných, historických, uměleckých a přírodních*), którego zadaniem miało być zbieranie i przekazywanie instytucjom kultury informacji na temat cennych obiektów oraz wywieranie wpływu na mieszkańców zagrożonych okolic. Jego działalność koncentrowała się głównie na zabezpieczeniu miejsc zabytkowych narażonych na grabieże, edukacji miejscowej ludności i aktywizacji do pomocy osób cieszących się zaufaniem społecznym. W związku z szybką utratą środków i brakiem finansowania, działalność Sekretariatu była krótka i ograniczona, jego kompetencje wkrótce przejął Státní památkový úřad. Zob. K. Uhlíkova, *Národní kulturní komise 1947–1951*, Praga 2004, s. 20–21.

zabytków, który skonstruował wytyczne dla administratorów obiektów zabytkowych. Zgodnie z nimi zarządcy, wyznaczeni przez regionalne komitety narodowe i odpowiedzialni przed Funduszem Ziemiem, mieli powinność zabezpieczyć i zinwentaryzować znalezione na miejscu ruchomości, a także nie dopuszczać do pomieszczeń zamkowych osób, bez formalnego pozwolenia wydanego przez Fundusz¹⁵. W sierpniu 1945 r. za sprawą środowiska naukowego (a szczególnie Zdeňka Wirtha – historyka sztuki i pomysłodawcy licznych rozwiązań instytucjonalnych w zakresie czeskiej ochrony zabytków) stworzono przy Funduszu Komisję ds. zabytków (*Památkova komisi*), składającą się z przedstawicieli Ministerstwa Szkolnictwa i Oświaty (w tej roli występował Wirth), Ministerstwa Rolnictwa, Państwowego Archiwum Ziemiemskiego i Państwowego Biura ds. Planowania. Do zadań Komisji należało: tworzenie listy cennych przyrodniczo i architektonicznie obiektów na terenach objętych konfiskatą (wytypowano na nią 185 zamków), zbadanie ich stanu, ocena przydatności do objęcia przyszłych funkcji, które proponował zarządca obiektu i razem z wydziałem ds. zabytków nadzór nad spełnianiem funkcji zarządczych w zakresie dotyczącym opieki nad zabytkiem¹⁶. Działalność komisji w latach 1945–1947 stanowiła zapowiedź stworzonych w późniejszym czasie, również z inicjatywy Wirtha, narodowych komisji kultury.

Istotne znaczenie dla tworzenia norm kształtujących sytuacje obiektów zabytkowych po II wojnie światowej miał także drugi z wymienionych dekretów prezydenta Republiki, z października 1945 r., o numerze 108/1945 Sb. Jego przedmiotem stały się nieruchomości, ruchomości i prawa własności, które od zakończenia okupacji wciąż były w posiadaniu, w szczególności: Państwa Niemieckiego, Królestwa Węgier, osób podlegających władzy prawa publicznego niemieckiego lub węgierskiego, niemieckich partii nazistowskich, węgierskich partii politycznych i innych służb, organizacji, firm, stowarzyszeń i osób prawnych lub fizycznych o przynależności niemieckiej i węgierskiej. Wyłączone zostały prawa majątkowe osób, które udowodniły, że pozostały wierne Republice Czechosłowackiej, brały czynny udział w walce o jej wyzwolenie, nigdy nie wystąpiły przeciw narodowi czeskiemu i słowackiemu, ani nie były wrogo do niego nastawione, oraz nie wspierały niemieckich lub węgierskich okupantów. Zwolnione z konfiskaty zostały rzeczy niezbędne do zaspokojenia potrzeb życiowych i te, które zostały zwolnione innymi regulacjami rządowymi. Konfiskata dotyczyła głównie zakładów przemysłowych, domów, budynków gospodarczych, niezwiązanych z majątkiem ziemskim. Dysponowanie mieniem i zarząd nad jego przydziałem powierzono, powołanym tym dekretem, Funduszom Odnowy Narodowej (*Fondy národní obnovy*). Nieruchomości przekazywano w zarząd regionalnym komitetom narodowym, podział ruchomości odbywał się zgodnie z ustanowioną w kwietniu 1946 r. procedurą, stwarzającą możliwość separacji przedmiotów o wartościach zabytko-

¹⁵ *Ibidem*, s. 24.

¹⁶ *Ibidem*.

wych od typowych rzeczy użytkowych. Obiekty przyporządkowywano do kilku kategorii i ze względu na ich charakter dzielono na te, które przeznaczano na sprzedaż i na wykluczone ze sprzedaży. W tej drugiej grupie znalazły się między innymi wszystkie rodzaje zabytków sztuki (obrazy, rzeźby, cenna ceramika, rzadka porcelana, szkło, antyki, cenne zbiory znaczków i kosztowności itp. oraz wszystkie rzeczy o zróżnicowanej wartości dla kultury (artystycznej, historycznej, naukowej), bez różnicy czasu ich powstania¹⁷. Opieka nad nimi pozostała w gestii Funduszy do 1947 r.

Liczba i charakter dóbr, które przeszły na własność państwa, stworzyły konieczność skonstruowania specjalnego systemu opieki nad zabytkami, w rzeczywistości pozbawionej generalnego aktu regulującego ochronę zabytków. Dla skutecznej administracji mienia skonfiskowanego dekretami Beneša i pozostałego mienia państwowego o wartości zabytkowej, powołano ustawą Zgromadzenia narodowego z 16 maja 1946 r. dwie Narodowe komisje kultury do spraw państwowego majątku kulturalnego (*Národní kulturní komise pro správu státního kulturního majetku*), z siedzibą w Pradze — przy ministerstwie szkolnictwa i oświaty¹⁸, oraz w Bratysławie (przy pełnomocnictwie ministerstwa), jako organ centralny do zarządzaniem państwowym majątkiem kulturalnym¹⁹. Pod opiekę komisji oddano zarówno mienie skonfiskowane dekretami Beneša 12/1945 Sb. i 108/1945 Sb. oraz rozporządzeniem słowackiej Rady Narodowej, jak również „pozostałe” obiekty kultury. Dla potrzeb aparatu, zakwalifikowane przedmioty określono w § 2 terminem państwowy majątek kulturalny (*státní kulturní majetek*), który zdefiniowano jako „obiekty ruchome i nieruchome, bez względu na czas ich powstania, charakteryzujące się wartością: historyczną, artystyczną, naukową” (były to, w przeważającej mierze zabudowania pałacowe i zamki oraz ich wyposażenie). W ramach pojęcia wyróżniono trzy grupy obiektów:

1) grunty, które miały charakter pomników przyrody, rezerwy przyrodnicze lub archeologiczne,

2) budynki o artystycznej lub historycznej wartości (szczególnie grody, twierdze i ruiny, zamki, pałace i miasta, domy mieszkalne, domy letniskowe i wille), jak również związane z nimi grunty o zabytkowym charakterze (zwłaszcza ogrody, parki, pola),

3) pojedyncze mienie ruchome o wartości artystycznej, historycznej lub naukowej oraz zbiory tych obiektów.

Stworzona dla potrzeb ustawy definicja nie zawiera w sobie terminu zabytek (*památku*), była jednak zbieżna z przyjętym w teorii i praktyce konserwatorskiej

¹⁷ Vyhľadiska Osidlovacihó úradu a Fondu národní obnovy 1213/46 Ú.l. ze dne 29.4.1946, již se stanoví, jak má býti naloženo s některými movitými věcmi hmotnými z nepřátelského majetku konfiskovaného podle dekretu presidenta republiky ze dne 25. října 1945, č. 108 Sb., o konfiskaci nepřátelského majetku a o Fondech národní obnovy.

¹⁸ Od 1948 r. Ministerstwa Szkolnictwa, Nauki i Sztuki.

¹⁹ Zákon č. 137/1946 Sb., o Národních kultur ních komisích pro správu statního kulturního majetku ze dne 16. května 1946.

określeniem zabytku. Ustawodawca, tworząc kategorię „państwowy majątek kulturalny”, ograniczył jednak przedmiot ochrony do wybranych obiektów z grupy skonfiskowanych na mocy dekretów prezydenckich, jak i do tych, które przeszły na własność państwa w wyniku reform związanych z ustanowieniem niepodległego państwa czechosłowackiego w 1918 r. („pozostały majątek”)²⁰. Termin uwypuklał charakter tych przedmiotów i podkreślał, że chodzi tu o majątek państwowy, umożliwiając też stworzenie specjalnej formy ochrony, przeznaczonej wyłącznie dla wybranych, wyjątkowo cennych, założeń pałacowych i zamkowych. Miejsca te objęte zostały szeroką opieką – nie chodziło tu o wyróżnienie każdego przedmiotu z osobna, lecz celem unormowania było potraktowanie ruchomości, budowli i jej otoczenia jako zorganizowanej całości. Ustawodawca, aby zapewnić ochronę dla specyficznej kategorii zabytku, jaką jest założenie historyczne, objął pieczę nie tylko przedmioty stworzone przez człowieka, lecz również otoczenie zabytku – wytwory natury, a także zespoły przestrzenne łączące obie właściwości. Kwalifikacja obiektów do rangi państwowego majątku kulturalnego spoczywała w gestii ministra i jego pełnomocnika na Słowacji (w przypadku nieruchomości rolnych, niezbędna była konsultacja z ministrem rolnictwa lub pełnomocnikiem, w przypadku Słowacji).

Do kompetencji Narodowych Komisji Kultury należało: wyszukiwanie i klasyfikowanie obiektów spełniających warunki kwalifikujące do otoczenia opieką państwową, organizowanie profesjonalnej administracji majątkiem kulturalnym, utrzymanie go w dobrym stanie, dbanie o właściwe wykorzystanie mienia, sprzedaż niektórych rzeczy ruchomych (za zgodą ministerstwa edukacji i oświaty oraz finansów). Komisje mogły powierzyć zarząd mieniem państwowym instytucjom lub indywidualnym specjalistom, jak również zażądać od instytucji, organów jak i osób wydania rzeczy które uznano za państwowy majątek kulturalny, pod groźbą kary pozbawienia wolności do jednego roku i grzywny w wysokości miliona koron²¹. Wybrane obiekty miały służyć jedynie celom kulturalnym: jako zbiory muzealne, galerie sztuki, a także jako reprezentacja epok stylistycznych w budownictwie i przemian społecznych w historii narodu, miały zostać udostępniane do oglądania.

W pierwszym roku działalności, Narodowe Komisje Kultury dokonały oglądu wszystkich skonfiskowanych zamków i wybrały czterdzieści siedem najbardziej reprezentacyjnych obiektów, które zostały udostępnione do zwiedzania społeczeństwu, w celu promocji kultury narodowej. Ten wybór obiektów stanowił spójny przegląd architektury zamkowej, demonstrujący ewolucję budownictwa od stylu romańskiego i gotyckiego aż do końca XIX w.²² Możliwość wyboru od-

²⁰ K. Uhlikova, *op. cit.*, s. 30.

²¹ Komisje zaczęły swoją działalność prawie po roku od wejścia w życie ustawy, gdy 27 stycznia 1947 r. określono ich statut i zasady działania. Vyhláška ministra školství a osvěty 125/1947 kterou se vydává organisační a jednací řád Národní kulturní komise pro správu státního kulturního majetku v zemi České a v zemi Moravskoslezské v Praze.

²² Jako reprezentację architektury doby średniowiecza wybrano zamki: Jindřichův Hradec, Frýdlant, Horšovský Týn, Švihov, Hrubý Rohozec, Nové Hrady, Pernštejn, Šternberk, Buchlov,

powiednich założeń wśród setek państwowych zamków i pałaców wzbogaciły w międzyczasie kolejne unormowania. W 1947 r., na mocy kolejnych wywłaszczeń, ustawami: o rewizji pierwszej reformy rolnej oraz o przeniesieniu własności majątku Schwarzenbergów na ziemi czeskiej, rozszerzono liczbę zamków, które przeszły pod zarząd Komisji²³. W 1951 r. udostępniono do zwiedzania kolejne zamki i pałace, zwiększając ich liczbę do 97, w 1952 roku do 110, aż w roku 1953 można było zwiedzić 131 obiektów²⁴.

W wyniku działalności Komisji, z całkowitej liczby 2500 grodów, zamków i pałaców, które stanowiły majątek narodowy, zakwalifikowano w poczet państwowego majątku kulturalnego 131 obiektów (z historycznie cennym wyposażeniem wewnątrz), wraz z przyległymi parkami i pozostałymi terenami o łącznej powierzchni prawie 3000 ha²⁵. Z pozostałych założeń, ministerstwo wybrało ponad 150 obiektów, które nie były tak wartościowe, by objąć je pieczę Komisji, zasługiwały jednak na zainteresowanie organów ochrony i zostały objęte opieką konserwatorską. Nieruchomości uznane za niewystarczająco cenne pozostawały w gestii zarządu regionalnych komitetów narodowych. Przeznaczano je, w zależności od potrzeb miejscowych, na cele administracyjne, edukacyjne, naukowe i tworzono w nich placówki oświatowe, biblioteki, mieszkania komunalne, urzędy, magazyny, analogicznie jak w sąsiednich krajach socjalistycznych, między innymi w Polsce. Około 300 obiektów, głównie z terenów przygranicznych, zostało bezpowrotnie zniszczonych, w wyniku działań administracji w latach 60. i 70. XX w.²⁶

W związku z reorganizacją państwowej opieki nad zabytkami na początku lat pięćdziesiątych, Komisje straciły monopol zarządzający nad dziedzictwem krajowym i stały się w 1951 r. jedynie organem doradczym utworzonego Ministerstwa Edukacji, Nauki i Sztuki. Ostatecznie przestały istnieć 1 stycznia 1952 r.²⁷ Zarząd nad zamkami przejęło na krótko ministerstwo oraz regionalne komitety narodowe,

Blatná; renesansu: Litomyšl, Opocno, Náměšť nad Oslavou, Velké Losiny, Telč, Bučovice, Červená Lhota, Moravský Krumlov; baroku doby Ludwika XIV: Náchod, Libochovice, Mnichovo Hradiště, Klášterec nad Ohří, Bruntál, Jemniště, Krásný Dvůr, Hořovice, Veltrusy, Jaroměřice nad Rokytnou, Milotice, Buchlovice, Slavkov, Vizovice, Dačice, Dobříš, Kozel u Štáhlav, Valtice, Lysice., architektury XIX w.: Ratibořice, Velké Březno, Kynžvart, Rožmberk, Sychrov, Žleby, Hrádek u Nechanic, Lednice, Vizmberk, Bouzov. Zob. N. Kubů, *Hrady a zámky po druhé světové válce*, „Zprávy památkové péče” 2008, nr 68, s. 383.

²³ Zákonč. 142/1947 Sb. o revizi první pozemkové reformy ze dne 11. července 1947, Zákonč. 143/1947 Sb. o převodu majetku hlubocké větve Schwarzenbergů na zem Českou ze dne 10.07.1947.

²⁴ *Vznik a historický vývoj souboru zpřístupněných hradů a zámků v ČR*, www.npu.cz/pro-navstevniky/zpristupnene-pamatky-npu/hrady-a-zamky/ [dostęp: 20.12.2011].

²⁵ *Digitální knihovnam NS RČS 1954–1960 — stenoprotokoly, čtvrtek 17. dubna 1958*, www.psp.cz/eknih/1954ns/stenprot/025schuz/s025007.htm [dostęp: 20.12.2011].

²⁶ R.M. Łuczyński, *op. cit.*, s. 20.

²⁷ Vládní nařízení č. 112/1951 Sb., o reorganizaci státní památkové péče.

a następnie utworzony przy ministerstwie w 1953 r. i działający do 1958 r. urząd do spraw zabytków państwowych Státní Památková Správa²⁸.

Wpływ doktryny politycznej na teorie konserwatorskie i organizację ochrony

Problem wartościowania zabytków

Ochrona i organizacja administracji zamkami i pałacami stały się po II wojnie światowej jednym z priorytetowych celów władz Republiki Czechosłowacji w zakresie opieki nad zabytkami. Obiekty te ustanowiono symbolem powrotu dawnych terenów z rąk niemieckich do korzeni. Miały być reprezentacją rozwoju czeskiej i słowackiej architektury oraz znakiem historycznej wielkości państwa i kultury Słowian. Działalność Narodowych komisji kultury oraz innych organów administrujących zabytkami opierała się na silnych ideologicznych podstawach politycznych, które nabrały szczególnej wymowy po przejściu pełni władzy przez komunistów w 1948 r.

Formowanie norm i instytucji ochrony zabytków opierało się, w dużej mierze, na pragmatycznych założeniach połączenia troski o majątek kulturowy z upowszechnieniem wiedzy o historii narodu oraz akcentowaniem idei mających wpływ na jego rozwój, a w tym okresie mowa tu głównie o ideologii socjalistycznej. Znaczną rolę w tworzeniu „słusznej” pamięci miały odegrać właśnie założenia zamkowe, poprzez ilustrowanie i demonstrację potęgi państwa czeskiego przed okresem hegemonii Cesarstwa oraz nawiązywanie do „tradycji ludu czechosłowackiego”²⁹. Koncepcja udostępnienia, przez Narodowe komisje kultury, reprezentacyjnych założeń zamkowych i pałacowych, wiązała się z tworzeniem w czeskiej doktrynie konserwatorskiej pojęcia instalacje wewnątrz (*interiérové instalace*). Celem instalacji, polegających na umieszczeniu w historycznym wnętrzu (salach zamkowych, pałacowych) zabytkowego wyposażenia: mebli, ozdób, przedmiotów użytkowych, miała być rekonstrukcja pierwotnej funkcji pomieszczeń, w intencji wydobywania „historycznej osobowości obiektu”³⁰. Aranżacje miały oddać wrażenie integralności, poprzez dopasowanie stylowe i rodzajowe, jak również odtworzyć „oryginalny” wygląd wnętrza, dlatego żadne pomoce, takie jak tablice objaśniające, witryny, gabloty wystawiennicze i inne wyposażenie tech-

²⁸ *Vznik a historický vývoj souboru zpřístupněných hradů a zámků v ČR*, www.npu.cz/pro-navstevniky/zpristupnene-pamatky-npu/hrady-a-zamky/ [dostęp: 20.12.2011].

²⁹ Kristina Uhlíková, *Ochrana sakrálních památek v českých zemích v letech 1945–1958*, „Zprávy památkové péče” 2005, nr 65, s. 342.

³⁰ O. Blažiček, *interiérové instalace*, [w:] *Slovník památkové péče: terminologie, morfologie, organizace*, Praga 1962, s. 89.

niczne, nie mogły być w nich eksponowane³¹. Pionierskie aranżacje pojawiły się tuż po I wojnie światowej, kiedy pierwsze zamki w Czechosłowacji zostały udostępnione do publicznego zwiedzania. Były tworzone w duchu historyzmu z wykorzystaniem dostępnych we wnętrzach sprzętów. Z kolej koncepcja instalacji z lat czterdziestych i pięćdziesiątych podbudowana ideologią socjalistyczną, opierała się na umniejszeniu czy nawet na likwidacji pamięci o feudalnych właścicielach tych miejsc. Założenia „degloryfikowano”, usuwając pamiątki jednoznacznie nawiązujące do wysokiego urodzenia ich poprzednich posiadaczy³². Wnętrza katalogowano i opisywano, by móc dostosować je do jednej z przewodnich koncepcji aranżacji stworzonych przez Wirtha – muzeów reprezentujących określony styl (tzw. *Muzea bytové kultury*)³³ czy też muzeów specjalistycznych (jak np. muzeum mody, muzeum Boženy Němcovej). Wybrane obiekty przekształcano w galerie sztuki i umieszczano w nich zbiory obrazów, a te, które reprezentowały historyczną formę sprzed 1620 r., pozostawiano bez specjalnych przeróbek, aby ilustrowały charakter i znaczenie państwa czeskiego przed dominacją elementu niemieckiego³⁴.

Działalność komisji kultury w zakresie tworzenia wzorcowych instalacji doprowadziła do likwidacji oryginalnego wystroju wielu zabytkowych założeń, na rzecz utworzenia w ich wnętrzach wyidealizowanych scenografii. W wielu przypadkach cenne ruchomości były katalogowane, oznaczane jako majątek kulturalny i przewożone do specjalnych składów. Wybrane, pasujące stylowo i czasowo, dysponowano jako uzupełnienie wyposażenia udostępnionych do zwiedzania zabytków, inne włączano do zbiorów wybranych muzeów i galerii, czy też przeznaczano na specjalistyczne wystawy³⁵. Dochodziło więc do sytuacji, gdy w jednym wnętrzu umieszczano zabytki pochodzące z kilku różnych założeń, mające pasować do wybranej koncepcji, lub oryginalne wyposażenie wywożono do muzeum, a na jego miejsce sprowadzano na przykład stylistycznie obce kolekcje obrazów³⁶. Dlatego, pomimo dużego nakładu pracy, jaką pracownicy Komisji

³¹ N. Kubů, *Typologie interiérové náplněna památkových objektech (památková instalace, muzejnía galerijní expozice)*, [w:] *Metodika tvorby interiérových instalací a reinstalací*, red. K. Bobek, Praha 2011, s. 46.

³² Na przykład w zamku Hluboka usunięto rodowe portrety ze ścian, a w zamku Hrádek u Nechanic zrezygnowano z części historycznej galerii, zob.: K. Křížová, *Historický interiér*, [w:] *Metodika tvorby interiérových instalací a reinstalací*, red. K. Bobek, Praha 2011, s. 29.

³³ Tłumaczenie tego terminu wprost wypaczyłoby jego sens. Koncepcja stworzenia tych muzeów opierała się na przyporządkowaniu wybranym założeniom elementów wystroju z danej epoki stylistycznej i tym sposobem stworzenie muzeów renesansu, rokoka, empiru... Zob. więcej: K. Uhlíková, *op. cit.*, s. 48–53.

³⁴ *Ibidem*, s. 49.

³⁵ N. Kubů, *Hrady...*, s. 383.

³⁶ Intensywne prace nad przywróceniem stanu faktycznego trwają od kilkunastu lat i są możliwe dzięki tzw. „czarnym księgom” – dokumentom archiwalnym stworzonym po przejęciu obiektów przez państwo. Zob. więcej: *Metodika tvorby interiérových instalací a reinstalací*, red. K. Bobek, Praha 2011.

włożyli w zabezpieczanie i badanie obiektów zamkowych oraz udostępnianie ich zwiedzającym, działalność Komisji Kultury stała się przedmiotem krytyki już w latach 70. XX w. Zwracano uwagę na błędy w zarządzaniu zabytkami, swobodne podejście do budowli jako całości oraz na wykorzystanie zabytkowych wnętrz jako przestrzeni ekspozycyjnej dla zbiorów całkowicie odbiegających od charakteru tych pomieszczeń³⁷. Z drugiej strony, nawet przeciwnicy powojennych instalacji, zauważają problemy, z jakimi musieli zmierzyć się członkowie Komisji Kultury³⁸. Stosunek okolicznych mieszkańców do właścicieli założeń³⁹, znaczna liczba zabytków wymagających opieki, które przeszły na własność państwa, i konieczność dostosowania działań do aktualnej polityki, wymusiły rewizję pewnych koncepcji ochrony. Dlatego działania te miały również umożliwić prostej ludności, wrogo nastawionej do zgermanizowanych właścicieli ziemskich, zaakceptowanie byłych siedzib szlacheckich w nowej formie, jako narodowych zabytków kultury. Za jeden z celów Komisji obrano „nauczenie ludu odwiedzania tych nowo odzyskanych skarbców sztuki i wskazanie obywatelom na najznamienitsze i najważniejsze ich wartości”⁴⁰. Z kolei kwestią praktyczną było pozyskanie tysięcy metrów kwadratowych nowej powierzchni wystawienniczej, przy deficycie odpowiedniego zagospodarowania muzealnego w kraju. Z wykorzystaniem tak dużej powierzchni, można było stworzyć ogromne zaplecze, przeznaczone na wystawy dzieł sztuki, zalegających nieraz w magazynach i otworzyć społeczeństwo na kulturę, w postaci wystaw przeznaczonych dla ogółu obywateli. Działalność Komisji, częściowo ochroniła zamki i pałace Czech i Słowacji, przed znaczną przebudową przystosowującą je na pomieszczenia komunalne, lokale mieszkalne i inne ośrodki, które w dłuższym okresie czasu doprowadziłyby do ich ruiny lub zniszczenia zabytkowej tkanki.

Zarówno teoretycy, jak i praktycy, w zakresie tworzenia nowoczesnych idei ochrony zabytków, opierali się na koncepcjach kultury obowiązujących w państwach socjalistycznych, stąd kwalifikacja obiektów zabytkowych opierała się bardziej na ich użyteczności dla interesu państwowego niż ich szczególnej wartości artystycznej. Zabytek musiał pełnić funkcję wychowawczą oraz utylitarną dla społeczności socjalistycznej. Względy kulturowe, naukowe czy artystyczne miały być również brane pod uwagę, nie powinny były jednak przeważać nad walorami

³⁷ N. Kubů, *Hrady...*, s. 383.

³⁸ Argumenty przeciwników i twórców koncepcji instalacji wnętrz przytacza Ivo Hlobil w: *K teorii interiérové instalace české památkové péče*, [w:] *Na základech konzervativní teorie české památkové péče. Výbor z textů* red. M. Perůtka, Praga 2008, s. 48–50.

³⁹ Od bitwy pod Białą Górą, liczne skonfiskowanie majątki czeskie zawłaszczali obcokrajowcy, głównie Niemcy, ale także Hiszpanie i Włosi, którzy przejmowali również kierownicze stanowiska urzędnicze. Język czeski zaczął znikać z administracji, a w XVIII w. został zastąpiony niemieckim, będącym równoprawnym językiem urzędowym. Zob. R.M. Łuczyński, *Szlacheckie i arystokratyczne rezydencje w Sudetach czeskich. Sudety Zachodnie i Środkowe*, Wrocław 2012, s. 9–11.

⁴⁰ K. Uhlíkova, *Národní...*, s. 53.

edukacyjnymi⁴¹. W tym kontekście najbardziej wartościowymi zabytkami stały się te, które ilustrowały rozwój ruchu robotniczego były związane z prominentnymi osobistościami państwowymi, gdyż pod względem ideologicznym miały najwięcej funkcji edukacyjnych i kulturalnych. Istotną wartością obiektu zabytkowego był jego związek z tradycją kultury Słowian, szczególnie jeżeli prezentował jej wielkość i wkład w formowanie Europy Środkowej. O ile ideologia nacjonalizmu traciła pozycję w Europie Zachodniej, zdobywała zagorzałych zwolenników w krajach bloku radzieckiego. W powojennej Czechosłowacji, podobnie jak w Bułgarii i Jugosławii, istotnego znaczenia w komunistycznej retoryce nabrała idea panslawizmu, czego dowodzi Jacques Rupnik, badacz dziejów Czechosłowacji, konkludując: „W latach 1945–1946 Komunistyczna Partia Czechosłowacji była niewątpliwie partią najbardziej nacjonalistyczną, najbardziej szowinistyczną i najbardziej słowianofilską w Czechosłowacji”⁴². O łączności „z rodziną państw słowiańskich” zapewniała preambuła komunistycznej konstytucji z 1948 r., a tożsamość etniczno-kulturowa miała być powodem ograniczenia autonomii Słowacji. Idee słowianofilskie padały również na podatny grunt wśród grup społecznych pragnących zamaniestować odrębność i niezależność kulturową Czechów i Słowaków, rozbudzoną po latach madziaryzacji i kolejnych próbach germanizacji związanych z utworzeniem Protektoratu Czech i Moraw. Należy zauważyć, że to właśnie w reakcji na rosnący niemiecki nacjonalizm narodziła się koncepcja dziewiętnastowiecznego panslawizmu, a jej korzenie sięgają czeskich terytoriów Austro-Węgier. Jednym z głównych apologetów tego nurtu był, żyjący w latach 1793–1852, słowacki poeta i językoznawca Ján Kollár⁴³, z kolei pierwsze naukowe ujęcie terminu zostało wprowadzone do słownika europejskiego w pracy *Elementa universalis lingua Slavicae e vivis dialectis eruta et sanis logice principiiis suffulta* (1826) przez językoznawcę, również Słowaka, Jána Herkela⁴⁴. Polityka panslawistyczna, podsycana przez sowiecko-niemiecki antagonizm, znalazła po II wojnie światowej licznych zwolenników i miała swój wyraz również w kształtowaniu teorii i koncepcji ochrony zabytków (szczególnie w postaci ich wartościowania ze względu na użyteczność, jaką przejawiają w rozbudzaniu kulturowych tradycji państwa socjalistycznego). W dalszym ciągu ważny przy kwalifikacji zabytku był element artystyczny, jego wartość oceniano jednak pod względem użyteczności dla nowego społeczeństwa. Konstruując powojenny wzorzec ochrony zabytków, uznano, że pieczęć nie powinno się obejmować wszystkiego, co posiada jakąkolwiek doniosłość kulturową, ale to, co stanowi istotną wartość

⁴¹ M. Burian, *Současne stav a problematika památkové péče*, „Zprávy památkové péče” 1957, nr 17, s. 2.

⁴² J. Rupnik, *Histoire du Parti communiste tchécoslovaque. Des origines à la prise du pouvoir*, Paris 1981, s. 171, cyt. za: J. Holzer, *Europa zimnej wojny*, Kraków 2012, s. 266.

⁴³ Zob. szerzej: A. Kola, *Słowianofilstwo czeskie i rosyjskie w ujęciu porównawczym*, Łódź 2004, s. 62–78.

⁴⁴ W. Bernacki, *Panslawizm*, [w:] *Słownik historii doktryn politycznych*, red. M. Jaskólski, t. 4, Warszawa 2009, s. 507.

dla państwa – świadczy o jego historii, demonstruje walkę o nową ideę państwowości i wyróżnia społecznych bohaterów, pozwala na identyfikację narodu z władzą oraz eksponuje związek ze słowiańskim rodowodem: „[ochrona zabytków — E.K.-S.] musi być skoncentrowana na wartościach kulturowych, których ochrona jest konieczna dla nas. Nie jest możliwe, by w ramy tej opieki ujmować wszystko, co ma znaczenie kulturowe, bo życie toczy się dalej i tworzy nowe wartości, które muszą ustąpić starszym wartościom o mniejszym znaczeniu⁴⁵ [...]. Nie będziemy uznawać za zabytek wszystkiego, a jedynie te przedmioty i dzieła, których zachowanie ma sens dla społeczności, czy to ze względów naukowych, czy też kulturalnych, politycznych, artystycznych lub innych”⁴⁶.

W konsekwencji zabytki zostały zakwalifikowane do pięciu, wartościujących kategorii. Szczególną opieką objęto dominujące trzy: po pierwsze, pamiątki ruchu socjalistycznego i jego bohaterów oraz miejsca związane z historią narodu; po drugie, znajdujące się w nich miasta i obiekty; po trzecie zamki i pałace. Do czwartej kategorii zaliczono architekturę ludową, a w ostatniej ujęto obiekty sakralne, które przez wiele lat były traktowane wybiórczo i nie mogły liczyć na finansowanie⁴⁷. Ukształtowanie tych wariantów klasyfikacji zabytków wpłynęło na późniejszy rozwój norm i instytucji ochrony oraz miało wpływ na funkcjonowanie systemu opieki, również w jego dzisiejszej formie.

Miejskie rezerwy zabytkowe

Uregulowanie opieki nad miastami, analogicznie jak na zamkami i pałacami, wiązało się z dwiema kwestiami: polityczną potrzebą wybrania kategorii zabytków istotnych dla państwa oraz pragmatyzmem wynikającym ze szczególnej sytuacji tych miejsc po II wojnie światowej. O ile w przypadku zamków dotyczyła przejęcia przez państwo własności, to w przypadku terenów zurbanizowanych wynikała z charakteru działań wojennych na terenie kraju oraz z przepływu ludności na terytoriach przygranicznych.

Zniszczenia wojenne oszczędziły w znacznej mierze teren Czechosłowacji, liczne zachowane budynki zabytkowe znajdowały się jednak w stanie znacznego zaniedbania. Warunki mieszkaniowe i rozplanowanie urbanistyczne przestały odpowiadać standardom nowoczesności. Zbyt ciasne ulice, domy nieposiadające odpowiednich instalacji, niedostosowanie przedwojennych konstrukcji do nowoczesnych technologii, coraz bardziej ciążyły na wizerunku miast. Problemem stała się również perspektywa przekształcenia wielu ośrodków z pogranicza w miasta –widma. Akcje przesiedleńcze doprowadziły do utraty znaczenia niektórych

⁴⁵ M. Burian, *Památková péče — součást socialistické výstavby našeho státu*, „Zprávy památkové péče” 1955, nr 15, s. 1–2.

⁴⁶ M. Burian, *Současne...*, s. 2.

⁴⁷ K. Uhlíková, *Ochrana...*, s. 343.

miejscowości, gdziekolwiek zmniejszenie liczby ludności przekraczało ponad 1/3 pierwotnej populacji.

Jeszcze przed zakończeniem wojny rozpoczęto debatę na temat ochrony miast i do końca lat 40. wytypowano 22 ośrodki, które miały być objęte opieką w ramach powojennego planu odnowy⁴⁸. Dotyczyło to szczególnie historycznych dzielnic miast, które stanowiły przykład bogactwa architektonicznego ziem czechskich. Inicjatywę tę rozszerzono w latach pięćdziesiątych, kiedy komunistyczne władze uznały historyczne centra wielu miast za wizytówkę rozwoju ducha narodowego⁴⁹. W skonstruowanym pod koniec lat 40. programie stworzenia rezerwatów zabytkowych sformułowano postulat odnowienia wybranych ośrodków w ciągu dziesięciu lat (1950–1960). Ich wybór wiązał się z aktualną świadomością historyczną władz i potrzebą generalnych napraw szczególnie zagrożonych miejsc, stąd też skupiono się na miastach gotyckich, a także na tych znajdujących się na terenach zamieszkałych przez cudzoziemców⁵⁰. Przy formowaniu koncepcji rewitalizacji aglomeracji główny nacisk położono na kontynuację ochrony najważniejszych terenów zurbanizowanych oraz przywrócenie świetności zabytkowym miastom, zwłaszcza tym, które zostały wysiedlone po 1945 r. Koncepcja objęcia szczególną ochroną wybranych obszarów miejskich nie była wytworem komunistów⁵¹, po dojściu przez nich pełni władzy zdobyła jednak znaczną popularność i została wcielona w życie poprzez wydanie kilku aktów prawnych regulujących sytuację miast.

Na mocy decyzji ministerstwa szkolnictwa, wiedzy i sztuki⁵² z 6 czerwca 1950 r. wytypowano 30 miejskich rezerwatów zabytkowych (*městské památkové rezervace*) — 22 w Czechach i 8 na Słowacji⁵³. W wybranych miastach miały rozpocząć się w jak najszybszym terminie niezbędne prace konserwacyjne. Uchwałą

⁴⁸ K. Kibic, *Ke vzniku a vývoji památkové ochrany historických sídel — městské památkové zón*, „Zprávy památkové péče” 2008, nr 68, s. 355.

⁴⁹ I. Hlobil, *Městské památkové rezervace v padesátých letech*, [w:] *Na základech konzervativní teorie české památkové péče. Výbor z textů*, red. M. Perůtka, Praga 2008, s. 20.

⁵⁰ K. Kibic, *Třicet let úsilí o prohloubení památkové ochrany našich historických měst. Ke vzniku a rozvoji druhé formy památkové ochrany sídel*, „Zprávy památkové péče” 2004, nr 64, s. 233.

⁵¹ Idee stworzenia kręgu miast zabytkowych na terenie Czech pojawiły się pod już pod koniec XIX w. i występowały w postulatach i projektach teoretyków i prawników. Zob. więcej: I. Hlobil, *Sto let ideje ochrany českých historických měst*, [w:] *Na základech konzervativní teorie české památkové péče. Výbor z textů*, red. M. Perůtka, Praga 2008, s. 16–19.

⁵² Centralny organ ochrony zabytków kultury podlegał zmianom w latach 1945–1990: w latach 1945–1948 było to Ministerstwo Školství a Osvěty, 1948–1953 Ministerstvo Školství, Věd a Umění, 1953 Ministerstvo Školství a Osvěty, 1953–1956 Ministerstvo Kultury, 1956–1967 Ministerstvo Školství a Kultury, 1967–1969 Ministerstvo Kultury a Informací, a od roku 1969 Ministerstvo Kultury; J. Hobzek, *Vývoj památkové péče v českých zemích. Stručný nástin*, Praga 1987.

⁵³ W Czechach: Český Krumlov, Prachatice, Jindřichův Hradec, České Budějovice, Domažlice, Litoměřice, Locket, Litomyšl, Cheb, Třeboň, Tábor, Pardubice, Nové Město nad Metují, Praha I, Praha III–IV, Olomouc, Znojmo, Telč, Slavonice, Mikulov, Štramberk, Jihlava. Na Słowacji: Bán, Štiavnica, Bardějov, Levoča, Kežmarok, Sp. Sobota, Prešov, Sp. Kapitula i Kremnica. Rozhodnutí vlády č.j. 103.262/50 ze dne 6. července 1950, základě usnesení 99/50 (11.7.1950) prohlášení třiceti

rzędu z 11 lipca 1950 r. powierzono ministrowi techniki w porozumieniu z ministrem szkolnictwa, wiedzy i sztuki wdrożenie i realizację planów sanacji i rozbudowy historycznych jąder miast w rozumieniu ustawy z 19 grudnia 1949 r. o planowaniu przestrzennym i budownictwie miejskim nr 280/1949 Sb⁵⁴. W tym samym dniu w rozporządzeniu o budownictwie miejskim⁵⁵ uregulowano tworzenie planów zabudowy powstających na podstawie planów zagospodarowania przestrzennego. Zgodnie z unormowaniami, projekty miały być opracowywane z uwzględnieniem między innymi architektonicznego i historycznego otoczenia zabytkowego oraz z poszanowaniem krajobrazu i przyrody. Projekty budynków miały zostać dopasowane wizualnie do sąsiednich zabudowań zabytkowych, w celu zachowania oryginalnej zabytkowej tkanki miejskiej oraz historycznie rozlokowanych elementów przyrodniczych. Finansowanie inicjatywy przebudowy miast regulowało rozporządzenie ministra szkolnictwa, wiedzy i sztuki z 24 grudnia 1952 r.⁵⁶ Z kolei liczba miast, które zakwalifikowano do programu przebudowy wynikała z aktualnych możliwości finansowych państwa. W latach 50. grono miejskich rezerwatów zabytkowych miało zostać poszerzone o kilka kolejnych miast⁵⁷.

Projekt zakładał poddanie wybranych miast specjalistycznej przebudowie, dostosowanej do nowoczesnych standardów budowlanych a przeprowadzonej z uwzględnieniem historycznego charakteru ośrodków. Zaplanowano zarówno uporządkowanie przestrzenne i przebudowę chaotycznych arealów, jak i wprowadzenie dogodniejszych warunków sanitarnych, poprzez budowę kanalizacji i doprowadzenie pozostałych przyłączy w miejscach do tej pory ich pozbawionych. Pojęcie sanacji dzielnic historycznych pojawiło się w Niemczech i Szwecji w latach 30. XX w. i dotyczyło procedury adaptacji zabytkowych arealów miejskich do nowoczesnych wzorców budowlanych i technologicznych, z zachowaniem historycznych wartości zabytkowych. Na wzór tych koncepcji, projekty sanacji zachowanych zabytkowych tkanek miejskich rozpowszechniły się w całej Europie⁵⁸. Do przeprowadzania podobnych prac w Czechosłowacji, powołano specjalne, państwowe biuro, komórkę założonego w 1949 r. praskiego biura kon-

mest za mestské památkové rezervace. Status ten został potwierdzony na mocy ustawy o ochronie dóbr kultury z 1958.

⁵⁴ Usnesení 99. schůze vlády k.č.j. 303.438/1950, konané dne 11. července 1950.

⁵⁵ Vládní nařízení č. 93/1950 Sb. o výstavbě obcí ze dne 11. července 1950.

⁵⁶ I. Hlobil, *Městské památkové rezervace v padesátých letech*, [w:] *Na základech konzervativní teorie české památkové péče. Výbor z textů*, red. M. Perůtka, Praga 2008, s. 20.

⁵⁷ J. Koudelová, *Stavebně historický vývoj městských jader Příbora, Místku a Brušperku. Historická města a památková péče*, Opava 2012, s. 102.

⁵⁸ Projekty sanacji miast, niezniszczonych podczas II wojny światowej, które zachowały historyczną tkankę zabytkową, były tworzone również przez polskich urbanistów. Większość z nich nie mogła jednak zostać zrealizowana ze względu na konieczność stworzenia w historycznych budynkach mieszkań komunalnych. Środki na realizację prac i budowę mieszkań zastępczych udało się zorganizować dla kilku założeń (Kraków, Sandomierz, Zamość) dopiero na początku lat 70., po przyjęciu specjalnych uchwał rządowych w tej kwestii. Zob. B. Rymaszewski, *Polska ochrona zabytków*, Warszawa 2005, s. 123–126.

strukcyjnego Stavoprojekt, które przekształcono w 1954 r. w Państwowy instytut ds. rekonstrukcji zabytkowych miast i budynków (*Státní ústav pro rekonstrukce památkových měst a objektů — SÚRPMO*⁵⁹). Fachowe kierownictwo urzędu, pozwoliło na opracowanie specjalistycznej metodyki tworzenia projektów rekonstrukcji historycznych centrów miast. Współpracę nawiązano nie tylko z architektami i urbanistami, ale także z fotografami i historykami sztuki. Dzięki pracom historyka architektury i urbanisty Dobroslava Líbala powstał program tworzenia „paszportów” zabytków architektury, sporządzanych przez specjalistów z różnych dziedzin. Zawierały historię budowli, opis architektoniczny, techniczny, raport na temat aktualnego stanu, a także zalecenia przyszłego wykorzystania budynku i przeprowadzenia jego renowacji. Materiały dopełniały plany i dokumentacja fotograficzna⁶⁰. Metodologia i działalność SÚRPMO wzbudziła zainteresowanie państw europejskich, które śledziły losy projektu, z zamiarem wprowadzeniem podobnych rozwiązań w tworzeniu projektów sanacji na gruntach krajowych.

O ile tworzenie paszportów zabytków kontynuowano przez następne kilkadziesiąt lat, pozostała aktywność w zakresie rekonstrukcji miast stopniowo wygasła w latach 50. XX w. Szybko stała się również przedmiotem krytyki, płynącej nawet ze strony samych pracowników SÚRPMO, którzy już w połowie lat 50. zarzucali przedsięwzięciu nadmierną kosztowność. Zwracano również uwagę na zmianę w metodologii ochrony, związanej ze schyłkiem ideologii mającej wpływ na koncepcje tworzenia projektów regeneracji (w wielu przypadkach decydującej, podobnie jak to miało miejsce w przypadku ochrony zamków)⁶¹. Tworzone plany sanacji i rekonstrukcji w dużej mierze pozostawały na papierze, lub były mozolnie wprowadzane w życie w latach 60.–80. Zakończenie niektórych realizacji przesuвано nawet o kilkadziesiąt lat ze względu na brak odpowiednich funduszy i problemy gospodarcze związane z wadami gospodarki centralnie planowanej⁶². Należy również zwrócić uwagę na problem zaniedbania pozostałych miejskich arealów w kraju. Z całej liczby ponad 1200 miast i miasteczek, status rezerwatu miało jedynie 35 i to do tych wybranych służyła największa pomoc finansowa⁶³. Inicjatywa tworzenia rezerwatów miejskich i działalność SÚRPMO miały natomiast duży wpływ na kształtowanie koncepcji ochrony zabytków w pracach

⁵⁹ Zob. więcej: J. Muk, *Státní ústav pro rekonstrukci památkových měst a objektů — 35 let služby kulturního dědictví*, „Pozemní stavby” 1989, č. 4, s. 147–152.

⁶⁰ M. Pavlík, *Raná léta v SÚRPMO v zrcadle vzpomínek*, „Zprávy památkové péče” 2004, nr 64, s. 493–494; J. Němec, *Místo a úloha SÚRPMO ve druhé polovině 20. století. Pohled na Státní ústav pro rekonstrukce památkových měst a objektů a jeho odkaz s odstupem let*, „Zprávy památkové péče” 2004, nr 64, s. 498.

⁶¹ Zob. więcej: J. Koudelová, *Stavebně historický vývoj městských jader Příbora, Místku a Brušperku. Historická města a památková péče*, Opava 2012, ss. 103–108; I. Hlobil, *Městské památkové rezervace v padesátých letech*, [w:] *Na základech konzervativní teorie české památkové péče. Výbor z textů*, red. M. Perůtka, Praha 2008, s. 21.

⁶² *Ibidem*, s. 24.

⁶³ K. Kibic, *Třicet let usíli...*, „Zprávy památkové péče” 2004, nr 64, s. 233.

nad pierwszą kompleksową ustawą, która weszła w życie w 1958 r., a także na opracowanie kompleksowej koncepcji ochrony stolicy kraju, która doczekała się największych prac w ramach działalności SÚRPMO w latach 50. Pod pretekstem tworzenia całościowych planów regeneracji, historyczna dzielnica Pragi stała się przedmiotem regulacji podobnej do polskiego dekretu Bieruta⁶⁴, mającej na celu wywłaszczenie tego terenu przez rząd komunistyczny. W 1954 r. rozporządzeniem rządu o ochronie terenu Zamku Praskiego, ustanowiono obszar ochronny Zamku, wywłaszczając wszystkie budynki i ich wyposażenie, które znajdowały się w tym rejonie, a nie stanowiły jeszcze własności państwowej⁶⁵. Wiązało się to z przejściem terenu Hradczan, historycznej dzielnicy Pragi, w której znajdują się między innymi: kompleks zamku królewskiego, bazylika św. Jerzego oraz katedra św. Wita, czyli najważniejsze skarby czeskiej kultury. Władza uznała, że własność ta należy do państwa, motywując działanie faktem, że miejsca te są ważnymi zabytkami historycznymi i w związku z tym „należą do wszystkich obywateli Czechosłowacji”. Opieka nad tym terenem znalazła się bezpośrednio w rękach Centralnego Komitetu Narodowego miasta stołecznego Pragi, a administracją chronionego obszaru zajęła się kancelaria prezydenta republiki. Przepisy zostały utrzymane w mocy, pomimo wprowadzenia ustaw bezpośrednio regulujących państwową ochronę zabytków i wciąż obowiązują, co stało się główną przyczyną kwestionowania legalności działań państwowych w zakresie powojennych wywłaszczeń obiektów zabytkowych. Symbolem sporu o własności zabytków na Hradczanach ustanowiono Katedrę świętego Wita, najważniejszy zabytek Czech, dzięki któremu konflikt uzyskał międzynarodowy rozgłos. Z kolei jego najważniejsza strona – Kościół katolicki, przystępując do walki o odzyskanie władzy nad praską Katedrą, przypomniał państwu lata komunistycznych represji w stosunku do związków wyznaniowych oraz naganny stosunek do zabytków sakralnych, powodujący zaniedbanie i zniszczenie wielu cennych dzieł sztuki religijnej.

Problem zabytków sakralnych

Do 1949 r. zabytki religijne znajdowały się głównie pod ochroną organizacji kościelnych i religijnych, a ich status był zróżnicowany, w zależności od przeznaczenia, miejsca położenia oraz podmiotów, które sprawowały nad nimi opiekę. Te, które pełniły funkcje religijne, nie figurowały w systemie państwowej kontroli ochrony zabytków i określano je nazwą *církevní památky*⁶⁶. Większość z nich szczęśliwie przetrwała wojnę, zakaz napraw w okresie okupacji pokutował jednak ich znacznym zaniedbaniem. Wielu groziła dewastacja ze względu na brak

⁶⁴ Na jego mocy na własność gminy miasta stołecznego Warszawy przechodziły wszelkie grunty w przedwojennych granicach aglomeracji. Dekret z dnia 26 października 1945 r. o własności i użytkowaniu gruntów na obszarze m.st. Warszawy (Dz.U. 1945, Nr 50, poz. 279).

⁶⁵ Předpis č. 55/1954 Sb. Vládní nařízení o chráněné oblasti Pražského hradu.

⁶⁶ K. Uhlíková, *Ochrana...*, s. 335.

odpowiedniej liczbie księży, którzy zajmowali się doglądaniem obiektów, a także ze względu na niechęć ludności do spuścizny po niemieckich duchownych. Szczególnie na terenach przygranicznych kościoły, postrzegane jako niepożądane pozostałości kultury niemieckiej, były plądrowane, lub opuszczone niszczały, w związku z tym wiele przeznaczano do rozbiórki, czy też przebudowywano na cele świeckie. Konserwacją zabytków kościelnych musieli się zająć ich właściciele i opiekunowie, którzy nie mogli liczyć na pomoc państwową, zapewnianą ze środków publicznych innym obiektom⁶⁷. Priorytetem w tym okresie była ochrona majątków, znacjonalizowanych po II wojnie światowej, ale i w tej grupie znalazły się niektóre zabytki sakralne.

Kapliczki, krzyże, pomniki religijne i inną małą architekturę oddano pod opiekę lokalnej społeczności. Obiekty niepełniące funkcji religijnych, jak na przykład klasztory znacjonalizowane reformą józefińską, zostały objęte ochroną w zależności od celów, którymi służyły. Kaplice zamkowe znacjonalizowane dekretami z lat 1946, 1947 stanowiły część zabudowy zamkowej i podlegały zarządowi administratorów, najcenniejsze w 1947 r. oddano pod władzę Komisji Kultury, z tego więc względu figurowały w systemie opieki państwowej.

Po przejściu pełni władzy przez komunistów państwo miało na celu przejęcie całkowitej kontroli nad związkami wyznaniowymi oraz doprowadzenie do prawnego i faktycznego zniszczenia kościołów, między innymi przez odseparowanie osób duchownych od środków ekonomicznych. W ramach ogłoszonego programu sekularyzacji chciano doprowadzić do całkowitego zaniku działalności kościołów w sferze publicznej, poprzez zniesienie małżeństw wyznaniowych, kościelnej edukacji i wprowadzenie zakazu działalności publicznej⁶⁸. W tym celu wydano w październiku 1949 r. ustawę o zabezpieczeniu finansowym kościołów i stowarzyszeń religijnych⁶⁹, regulującą sytuację ekonomiczną związków wyznaniowych i wywłaszczającą kościoły z majątków, oraz ustawę powołującą Państwowy Urząd ds. Religijnych (*Státní Úřad Pro Věci Církevní*)⁷⁰, organ o szerokim zakresie działania, który miał kontrolować sprawy finansowe duchowieństwa i nadzorować działalność grup religijnych. Do jego kompetencji należała również współpraca z ministerstwem szkolnictwa, wiedzy i sztuki, w zakresie ochrony zabytków sakralnych. Do czasu reorganizacji ochrony zabytków w 1953 r., Urząd w corocznych raportach zdawał sprawozdanie z działalności w tym zakresie ministerstwu, a od 1953 r., utworzonej przy nim, Státní Památkovej Správie. Zgodnie

⁶⁷ *Ibidem*, s. 338.

⁶⁸ P. Jager, *Svoboda vyznání a právní poměry církví a náboženských společností v letech 1948–1989*, [w:] *Komunistické Právo v Československu. Kapitoly z dějin bezpráví*, red. M. Bobek, P. Molek, V. Šimíček, Brno 2009, s. 771.

⁶⁹ Zakon č. 218/1949 Sb. o hospodářském zabezpečení církví a náboženských společností státem ze dne 14. října 1949.

⁷⁰ Zakon č. 217/1949 Sb. o zřízení Státního úřadu pro věci církevní ze dne 14. října 1949, vládní nařízení č. 228/1949 o působnosti a organizaci Státního úřadu pro věci církevní ze dne 25. října 1949.

z § 10 ustawy o zabezpieczeniu finansowym kościołów i stowarzyszeń religijnych, państwo przejęło nadzór nad wszelkim majątkiem kościelnym, który został ujawniony w wykazie stworzonym przez przedstawicieli związków.

W 1950 r., w ramach akcji likwidacji klasztorów, skonfiskowano majątek klasztorny, usuwając z obiektów zgromadzeń 4362 zakonnice i 1240 zakonników. Głównym celem akcji była kasacja zgromadzeń, w celu „drugorzędnym” miało być przejęcie własności ogromnych terenów kongregacji. Dla zabezpieczenia majątku, Urząd ds. Religijnych powołał ośmiuset agentów, by ci przeprowadzili spis inwentarza – przedmioty magazynowali w wyznaczonych pomieszczeniach klasztornych, a najcenniejsze złożyli w depozyt w najbliższych filiach banku państwowego. W związku z tymi działaniami zniszczono wiele cennych zabytków sztuki lub zniknęły w niejasnych okolicznościach⁷¹.

Po zakończeniu akcji likwidacji zakonów, w ramach ochrony najcenniejszych zbiorów Urząd ds. Religijnych powołał specjalne komisje praskie i breneńskie, do rejestracji poszczególnych zabytków. W komisjach znajdowali się wysłannicy z najważniejszych muzeów i galerii kraju, którzy dokonywali ewidencji i oceny obiektów, przeznaczonych do spełniania nowych, wystawienniczych funkcji. Grupy prowadzące archiwizację przedmiotów składały się z co najmniej trzech członków: historyka sztuki, bibliotekarza oraz reprezentanta Urzędu ds. Religijnych. Ich zadaniem było zakwalifikowanie obiektów ruchomych do jednej z czterech kategorii, w zależności od wartości artystycznej i historycznej:

1) artystycznie i historycznie cennych obrazów, rzeźb i innych zabytków klasy światowej,

2) obrazów, rzeźb i innych zabytków o mniejszej wartości, ale mających znaczenie dla historii zakonu lub zbiorów wystawienniczych (galerii),

3) obiektów o charakterze półzabytkowych, mających znaczenie regionalne,

4) dzieł bezwartościowych z punktu widzenia historycznego, ale mających znaczenie liturgiczne czy służące do innych czynności sakralnych.

Zgodnie z tym podziałem rzeczy przydzielano odpowiednim instytucjom: pozycje z grupy 1. najważniejszym muzeom i galeriom: Gallerii Narodowej, Muzeum Rzemiosła oraz Narodowym Komisjom Kultury, z 2. i 3. — regionalnym muzeom i galeriom, a ostatnią grupę lojalnym dla władzy kościołom i innym placówkom wyznaniowym. Zbiory specjalne: botaniczne, geologiczne, archeologiczne itp., trafiły do wyspecjalizowanych działów, między innymi Muzeum Narodowego, Muzeum Techniki, Morawskiego Ziemińskiego Muzeum w Brnie czy też jako pomoce dydaktyczne do szkół⁷².

W sierpniu 1950 r. powołano przy Urzędzie specjalną komisją kultury, której głównym zadaniem stało się ustalenie najważniejszych kwestii związanych z ochroną miejsc kultu religijnego i ich dalszego przeznaczenia. Komisja miała również za zadanie demonstrować wkład państwa w opiekę nad cennymi zabytkami

⁷¹ K. Uhlíková, *Ochrana...*, s. 338.

⁷² *Ibidem*, s. 339.

mi kultu, przez podkreślenie właściwej roli administracji, przejmującej na siebie trud zabezpieczenia cennych eksponatów. W tym celu stworzono „wzorcowy” przykład ochronnego działania państwa, przekształcając praski klasztor Strahov w wizytówkę podejścia państwa do znacjonalizowanych zabytków sakralnych, w drodze do utworzenia z tego założenia pomnika kultury narodowej⁷³. Propagandowe czynności nie były jednak w stanie zamaskować skali nieprawidłowości i szkody, jakie wyrządzono zabytkom sakralnym.

Urząd zlikwidowano w 1956 r., a część jego kompetencji związanych z rozporządzaniem zabytkami przejęło Ministerstwo Szkolnictwa i Kultury, przy którym utworzono departament ds. kościelnych. Częściowo wzmocniono uprawnienia w tej kwestii również regionalnym komitetom narodowym.

Po utworzeniu w 1948 r. rządu komunistycznego, władza rozpoczęła reformę administracji i zaczęła wpływać na kształt organizacji ochrony zabytków w celu dopasowania struktur do nowego podziału administracyjnego kraju. W wyniku ustawy o organizacji okręgów administracyjnych⁷⁴ wprowadzono nowy podział terytorialny państwa na regiony (odpowiedniki polskich województw), na czele których stały Regionalne komitety narodowe (*Krajské národní výbory*) i jednostki II stopnia podziału administracyjnego — okresy (odpowiedniki powiatów). Opieka nad zabytkami przeszła w ręce organów politycznych. Regionalne komitety narodowe, na mocy rozporządzenia rządu nr 112 z 11 grudnia 1951 r.⁷⁵, otrzymały pełnię władzy w zakresie ochrony zabytków, którą dysponowały referaty ds. szkolnictwa, oświaty i wychowania fizycznego. Wybrane zabytki o największej wartości dla państwa podlegały bezpośrednio ministerstwu szkolnictwa, wiedzy i sztuki⁷⁶. Państwowy urząd ds. zabytków (*Státní památkový úřad*) stracił swoje kierownicze kompetencje i został przekształcony w Państwowy instytut ds. zabytków (*Státní památkový ústav*) — organ pomocniczy ministerstwa. Działania te szybko przyniosły negatywne efekty w administrowaniu zabytkami, dlatego już w 1952 r. powstała tymczasowa organizacja posiadająca pełnię uprawnień kierowniczych — Państwowy Zarząd nad Zabytkami (*Státní Památková Správa*). Urząd ten zawierał w sobie Państwowy instytut ds. zabytków, Państwowy instytut fotometryczny oraz ministerialny referat ds. zabytków. Funkcjonował w tej strukturze do 1958 r., zajmując się ogólną ochroną dziedzictwa kulturowego, jego ewidencją, dokumentacją, badaniem, poszukiwaniem, utrzymaniem i administrowaniem zabytkami, a także udostępnianiem ich do celów kulturalnych i edukacyjnych. W związku z likwidacją Komisji Kultury Narodowej, przejął ich kompetencje w zakresie zarządu nad państwowymi zamkami i pałacami⁷⁷. Tymczasowość rozwią-

⁷³ *Ibidem*, s. 341.

⁷⁴ Zakon č 280/1948 Sb. o krajském zřízení ze dne 21. prosince 1948.

⁷⁵ Vládní nařízení č. 112/1951 Sb., o reorganisaci státní památkové péče.

⁷⁶ K. Uhlíková, *Národní...*, s. 20. W 1954 r. Zostało ono przekształcone w Ministerstwo Kultury.

⁷⁷ Zob. A. Krejčů, *Vývoj institucí státní památkové péče z pohledu posledních deseti let existence sjednoceného NPÚ*, „Zprávy památkové péče” 2013, nr 73, s. 27–28.

zania, związana z perspektywą stworzenia aktu generalnego w zakresie ochrony zabytków, a także postulowanej, odrębnej ustawy dotyczącej ochrony przyrody, spowodowała duże natężenie pracy, którą musiała wykonać jednostka nieposiadająca odpowiedniej liczby pracowników. Pomimo braków personalnych i problemów operacyjnych, rozwiązanie to funkcjonowało aż do utworzenia kolejnego organu ds. zabytków, na mocy ustawy z 1958 r. o ochronie zabytków kultury, Państwowego Instytutu ds. Zabytków i Ochrony Przyrody (*Státní Ústav Památkové Péče a Ochrany Přírody* — SÚPPOP). Dla terenu Słowacji, w styczniu 1951 r., powołano Instytut ds. Zabytków (*Pamiatkový Ústav*), który kompetentny był również w zakresie ochrony przyrody. W listopadzie tego roku zmienił nazwę na Słowacki Instytut ds. Zabytków (*Slovenský Pamiatkový Ústav* — SPÚ), a w 1958 — został przekształcony w Słowacki Instytut ds. Zabytków i Ochrony Przyrody (*Slovenský Ústav Pamiatkovej Starostlivosti a Ochrany Přírody* — SÚPSOP).

Ustawa miała całościowo uregulować kwestię zabytków krajowych i objąć opieką państwową wszystkie dobra kultury o określonych formalnie cechach. Szeroka i niedookreślona definicja zabytków doprowadziła jednak do nadużyć w tej kwestii oraz do wprowadzenia kolejnych unormowań przywracających wartościowanie zabytków ze względu na ich użyteczność dla społeczeństwa socjalistycznego. Problem wartościowania zabytków jest obecny w teoriach ochrony zabytków, od początku ich kształtowania. Od XIX w. — okresu, kiedy pojawiły się pierwsze krajowe i międzynarodowe unormowania, kwestia wartościowania czy uznania równości zabytków wobec prawa jest naczelnym dylematem ustawodawcy, który najczęściej, ze względów pragmatycznych, staje przed wyborem stworzenia mechanizmów, które pozwolą dopasować państwową opiekę nad zabytkami do możliwości finansowych i organizacyjnych państwa. Wartościowanie w krajach, w których władzę sprawowali komuniści, miało często dodatkowy, ideologiczny aspekt. Czechosłowacka ochrona zabytków zmagiała się z tym problemem przez cały okres istnienia państwa, gdy kompetencje władcze w tym zakresie należały, w głównej mierze, do organów politycznych.

Qualification of monuments and their protection in Czechoslovakia in the years 1945–1958

Abstract

In the first years after the Second World War the developing post-war European concepts of monuments protection, emphasizing the desire to recognize the heritage of the European civilization for the good of the whole continent, were not taken into consideration in Czechoslovakia. The isolation from Western Europe and the relationship with the communists facilitated the promotion of the radical theories of valuation of monuments and the organizational forms of their protection in a manner connected with the policy and the needs of the state. Consequently, the creation of new rules governing state monuments protection was determined by political utilitarianism, and often completely differed from the basic needs of restoration and conservation of monuments. The article presents the attempts to regulate the protection of monuments in the years 1945–1958, at

a time when there was no uniform law regulating this issue in Czechoslovakia, and the protection of monuments was based on regulations introducing forms of protection only for monumental objects selected by the state.

Die Qualifizierung der Denkmäler und der Denkmalschutz in der Tschechoslowakei in den Jahren 1945–1958

Zusammenfassung

Die sich in den ersten Jahren nach der Beendigung des 2. Weltkrieges in dem Nachkriegseuropa entwickelnden Ideen des Denkmalschutzes, die die Bestrebung hervorhoben, das europäische Erbe für das Erbe der ganzen kontinentalen Zivilisation zu erklären, waren in der Tschechoslowakei nicht berücksichtigt. Die Isolation vom Westeuropa und die Bindung an die kommunistischen Staaten begünstigten die radikalen Theorien der Bewertung der Denkmäler und die Gestaltung der Schutzformen auf die mit der Politik und dem staatlichen Interesse verbundene Art. Folge dessen war, dass die Vorbereitung neuer Vorschriften zur Regelung des staatlichen Denkmalschutzes durch den politischen Utilitarismus determiniert war, der oft von den grundsätzlichen Anforderungen der Restaurierung und Denkmalpflege abwich. In dem Artikel wurden Versuche präsentiert, wie man die Fragen des Denkmalschutzes in den Jahren 1945-1958 regeln wollte, als kein einheitliches diesbezügliches Gesetz in der Tschechoslowakei galt und die Denkmalpflege auf Vorschriften gestützt wurde, die Schutzformen lediglich für die durch den Staat gewählten Objekte vorsahen.

Keywords: monument protection in Czechoslovakia, valuation of monuments, National Commission for Culture, urban heritage area.